

Bevezetés.

Animalia Regnum: állatok és állatjelek az emberi kultúrák világában

Újvári Edit

Szegedi Tudományegyetem

ORCID azonosító: 0000-0002-4552-1585

Animalia Regnum: állatok, emberek

Földi élővilágunk biológiai kategorizálásakor a tudósok az állatok számára a *Regnum* ('ország') rendszertani szintjét határozták, amelynek az emberi faj is része. Bár a 18. századtól kibontakozó modern biológia hivatott az *Animalia Regnum* zooszisztematikai és zootaxonómiai kutatására, az embereknek az állatvilág iránti érdeklődése és sokrétű tapasztalata minden korra és kultúrára jellemző. A körülöttünk élő állatok megfigyelését, valós és vélt tulajdonságaik értelmezését, az ember–állat viszony korról korra változó újragondolását nyomon követhetjük a kulturális reprezentációkban. Az állatok ismeretét és a rájuk vonatkozó rendszerezési kísérleteket már az ókori, írásos civilizációk forrásanyaga is bizonyítja (RÁCZ 2012: 23). De még korábban, és a nomád zsákmányoló életmódot a közelmúltig fenntartó törzsi társadalmak kultúráiból mítoszok, mondák és mondások, hiedelmekhez, rítusokhoz kapcsolódó jelképek, vizuális alkotások sora bizonyítja, hogy az állatok, akikkel osztozunk a földi világon, mindig is fontosak voltak számunkra, még az emberi identitás meghatározása szempontjából is.

Bár Földünkön közel 10 millió fajjal osztozunk, ebből mindössze 1,5 millió a zoológusok által leírt állatfajok száma (TEMESI 2019), és ennek is csak kis része tartozik a különböző, ember által jól ismert ökoszisztéma-részekbe. A természettudósok arra

hívják fel a figyelmet, hogy az antropocentrikus szemléletmód, az ebből eredő szubjektív arányérzék gátolja, nehezíti az univerzum, a földi élet, az élővilág, benne az állatfajok objektív megismerését (ANGIER 2010: 134). Emellett az antropomorf szemlélet is blokkoló hatású, hiszen míg az antropocentrizmus éles határt von az ember és az állatvilág közé, addig az antropomorfizmus eltörli a határt, megfosztva ezáltal az állatokat saját egyedi identitásuktól (RUSSELL 2012: 2). Desmond Morris az *Állati jogok szerződése* című könyvében az állati jogok érvényesítése érdekében javasolt „alaptörvény” első pontjaként hangsúlyozza: „Állatot nem szabad fölruházni képzeletbeli jó és rossz tulajdonságokkal, hogy tápot adjunk saját babonás hiedelmeinknek vagy valóságos előítéleteinknek” (MORRIS 1995: 232). De vajon lehetséges-e teljes mértékben mentesülni az állatok megismerése során a különböző tulajdonságokkal történő „felruházástól”, az emberi nézőpontból megfogalmazódó jelentéstulajdonítástól, ha az agykutatás mai álláspontja szerint az emberi intelligencia „az analógiák, metaforák, hasonlatok, példázatok és gondolati modellek világa” (CALVIN 1997: 106). Hiszen még az állatvilág megismerését célzó tudományos rendszertani kategóriákban is olyan antropocentrikus kifejezések használatosak, mint például a Birodalom/Domain, az Ország/Regnum, a Törzs/Phylum, a Család/Familia és a Nemzetség/Genus (VARGA et al. 2021: 27). A modern tudomány előtti korszakok állatszimbolikája pedig továbbra is kulturális tradícióink részét képezi.

Állatszimbolikák

Az Animalia Kutatóközpont az állatokhoz fűződő, az európai kultúrában megjelenő művészeti reprezentációknak az elemzését helyezi fókuszpontba, amelyekben dominánsan érvényesül az ókori Mediterráneum kultúráinak és az azokat megelőző ősi hagyományoknak az öröksége. Miközben egyetértünk a Nemzetközi Állatjogi Liga – kötetünkben is közölt – *Az Állati Jogok Egyetemes Nyilatkozata* címmel az UNESCO által 1990-ben kihirdetett dokumentummal, a jelen és a megelőző korszakok változatos állatszimbolikájának példáiból egyet-egy kiragadva, kutatásainkban és tanulmányainkban különböző attitűdöket és jelentéseket tárunk fel, amelyeket minden esetben

kulturális kontextusban próbálunk elhelyezni. Fő kérdéseink: milyen jelentéseket társítottak az emberek az állatokhoz, mi a magyarázata a jelentéstulajdonításoknak és a jelentésmódosításoknak? Az állatszimbolika vajon mit mond el rólunk, emberekről, a kultúra különböző korszakainak szemléletmódjáról? Munkánkban fontos háttér a Szegeden készített *Állatszimbólumtár*, amelyben 122 valós és képzeletbeli állathoz fűződő jelentéseket foglalták össze a szerzők, ösztönözve a további kutatásokat (VÍGH 2019).

Korunkban, az ökológiai válság tudatában és a természettudományi, biológiai ismeretek birtokában minden korábbi időszakot meghaladó – bár továbbra is csak töredékes – tudással rendelkezünk az állatvilágról, számos állatfaj veszélyeztetettségéről, mégis, a nagytetű állatok védelmét, számos alkalommal, továbbra is az emberi rövid- és középtávú gazdasági érdekek lehetetlenítik el. A humántudományok képviselőiként arra vállalkozhatunk, hogy az állatok emberi kultúrában betöltött jelentőségére rávilágítsunk, bemutatva azt a sokféle viszonyulást és jelentéstulajdonítást, amely végigkíséri az emberi kultúra történetét. Desmond Morris, az ember és az állatvilág kapcsolatrendszerét felvázoló könyvének záró gondolataiban így fogalmaz: „Amelyik kultúra érzi a rokonságot az állatokkal, hű marad gyökereihez” (MORRIS 1995: 234). Ennek a rokonságnak, összetartozásnak az élménye és tudatos megfogalmazása sok példával igazolható, ebben a rövid bevezetőben mindössze két, térben és időben is eltérő szövegre szeretném felhívni a figyelmet: egy archaikus, törzsi kultúra vallásantropológiai forrásából, valamint a modern magyar költészet egyik jeles képviselőjének, Szabó Lőrincnek a lírájából kiemelve egy-egy részt.

A fennmaradt régészeti leletek alapján a vallás- és művészettörténeti szakkönyvek egybehangzóan hangsúlyozzák, hogy az emberiség történetének korai időszakában, évezredekken keresztül az állatok kultikus tisztelete és ábrázolásuk dominált (ELIADE 1994: 14–15, MORRIS 1995: 15–19, RÁ CZ 2012: 45). Számos törzsi kultúrában az ősi – vadászó, természetből zsákmányoló – életforma fennmaradásával az archaikus kulturális tradíciók is tovább éltek, beleértve az állatkultuszt is. Közéjük tartozik az észak-amerikai síkvidéki bennszülött kultúrák több csoportja, amelyek egészen a 19.

század második feléig, az kontinens keleti és nyugati partvidékét összekötő vasútépítések időszakáig, megtartották bölényvadász életmódjukat és kultúrájukat. Ezekről a törzsekről, elsősorban a lakota, dakota (közismertebb nevükön sziú) népcsoportokról fennmaradt kulturális antropológiai források rögzítették a nomád vadászó életmóddal szorosan összefüggő világkép elemeit, benne az állatokhoz fűződő viszonyulást is.

Például a Joseph E. Brown antropológus által rögzített, az oglala sziúk hét szent rítusát ismertető beszámolók között szerepel a „látomáskeresés” ősi rítusa is. Ennek során a látomáskereső embernek a transzcendens élmény érdekében, a közösségből kivonulva, „szüntelen éberséggel kell várakoznia, hogy felismerje a követet, akit a Nagy Szellem küld hozzá, mert ezek a lények gyakran állat alakjában jönnek el, és olyan aprók és látszólag jelentéktelenek is lehetnek, akár egy pöttömnyi hangya” (BROWN 2004: 526). Többek között sas, harkály, mókus alakjában is érkezhet, és „Ezek a lények mind fontosak, mert a maguk módján mindannyian bölcsek, és sok mindenre megtaníthatnak bennünket, kétlábúakat, ha alázattal viseltetünk irántuk” (BROWN 2004: 526).

Ez a viszonyulás, a kitüntetett tisztelet és vallási jelentéstulajdonítás az európai kultúra ókori alapjaiul szolgáló antik hagyományban csak töredékesen maradt fenn, az ókor állattenyésztő kultúráiban, ahogy David Attenborough fogalmaz, „járomba hajtották” a korábbi állatisteneket (ATTENBOROUGH 1989: 63). Az európai középkorban domináns keresztény világkép pedig általában a negatív pólushoz, a sátán szférájához rendelte az állatvilágot. Az ember ellenségeit, az ördögöket zoomorf jegyekkel ábrázolták, a világban ható rossz – a betegségek, a gyötrelem, a halál – fő okát az Évát és Ádámot megtevesztő állatnak, a kígyó ármányának tulajdonították. Bingeni Hildegárd szerint a bűnbeesést követően Isten bosszújaként „kegyetlen és mérgező férgek” sokasága a pokol mérgével büntetik és pusztítják az embereket (HILDEGARDIS 2001:19).

Az újkor természettudományi forradalma, az állatvilág kutatása, a biológiai rendszertan és az evolúcióelmélet hozott gyökeres fordulatot az állatok európai megítélésében és a hozzájuk fűződő viszonyban, háttérbe szorítva az állatok allegorikus

és moralizáló értelmezését (VÍGH 2019: 8). Ennek hatása a művészetek állatértelmezéseiben is megragadható. A 20. század magyar lírikusai között Szabó Lőrinc is befolyást gyakorolt Charles Darwin elmélete. Az 1934-es abbáziai nyaralását idéző, *Ketten a strandon* című versében a tengerparti emlék az evolúció eszméjével, az emberben tovább élő állatösök felidézésével fonódik egybe (ĆURKOVIĆ-MAJOR 2010: 53).

Ketten a strandon

Mikor Hal-Ősöm kimászott a part
láz-mocsarába és jární akart,
s ötvenmillió vízi év után
a Nagy Fényt itta, s esetlen, bután
sütkérezve még évezredekig
növelgette tüdejét, lábait,
roppant testében, sejtként, csíráként,
agya nem-gondolt gondolataként
én is ott voltam már... S hogy a napon
én hevertem a forró homokon –
álmok, emlősök, majmok, hápogó,
toronynyakú gyík-szörnyek, lángoló
páfrányok, hüllők, s iszonyú, örök
idők rácsa s húnyt pilláim mögött
egyszerre Őt láttam, éreztem a
bőröm alatt, Ősömet, az Adria
strandján, Őt, a régi árnyat, ahogy
bennem itta, élvezte a Napot. (SZABÓ 1979: 322)

Szabó Lőrinc, aki Kabdebó Lóránt meghatározása szerint, költői alkatánál fogva „minden megálmodhatóval szemben a meglátható valósághoz ragaszkodik” (KABDEBÓ 1968: 62), az ember és ősei, az állatok viszonyát az evolúcióelmélet kontextusában, ugyanakkor képek, gondolatok, érzelmek síkján, azaz a költészet eszköztárával fejezi ki. Az emberben élő állatösök, a tengerből szárazföldi életmódra váltó hal¹ és az „emlősök, majmok, hápogó, toronynyakú gyík-szörnyek” felidézése a földi evolúció lenyűgöző folyamatának átélése, művészeti reprezentációja.

¹ A földi élet evolúcióját kutató biológusok is kiemelik ennek jelentőségét: „Az élet történetének egyik kulcsfontosságú epizódjára mintegy 330 millió évvel ezelőtt került sor, egy édesvízi mocsárban, amikor a halak elkezdtek kimászni a vízből. Ezek az állatok voltak az első szárazföldre települt gerincesek” (ATTENBOROUGH 1988: 135).

Összegzés

Az oglala-sziúk minden élőlény, állat iránti tisztelete és Szabó Lőrinc állatösökkel azonosuló élménye a téma pozitív pólusát jelzik. Ennek és a negatív pólusnak – az állatok ördög szintjére süllyesztésének – a végletei között számtalan állatértelmezés, viszonyulás fogalmazódott meg a kultúrákban, köztük az európaiban is. Kutatásaink ezekre irányítják a figyelmet, hogy ezáltal minél többet megértsünk múltunkból, kultúránk hagyományaiból, állatfiguráinkban is kifejeződő önértelmezéseinkből. Az Animalia Kutatóközpont az állatszimbolika kulcsfogalmával az ember és az állatvilág eredetünkől adódóan összekapcsolódó, végletes változásokat megélő viszonyát helyezi vizsgálódásai középpontjába, és ezzel együtt az ember státuszának koronként változó definiálása is előtérbe kerül.

Bibliográfia

- ATTENBOROUGH, David. 1989. *Élet a Földön*. Budapest, Novotrade Kiadó.
- ATTENBOROUGH, David. 1989. *Az első édenkert. A Földközi-tenger világa és az ember*. Budapest, Park Kiadó.
- ANGIER, Natalie. 2010. *Az alapok. Szédítő kalandtúra a természettudomány szépségei között*. Budapest, Európa.
- BROWN, Joseph E. 2004. *A szent pipa. Az oglala sziúk hét rítusa Fekete Jávorszarvas elbeszélésében*. Budapest, Osiris.
- CALVIN, William H. 1997. *A gondolkodó agy. Az intelligencia fejlődéstörténete*. Budapest, Kulturtrade.
- ĆURKOVIĆ-MAJOR Franciska. 2010. *Szabó Lőrinc kelet-adriai utazásai*. Szabó Lőrinc Füzetek 10. Miskolc, <https://krk.szabolorinc.hu/pdf/szlf10.pdf>
- ELIADE, Mircea. 1994. *Vallási hiedelmek és eszmék története*. I. Budapest, Osiris.
- HILDEGARDIS, Bingensis. 2001. *Physica*. (ford. Polgár Anikó) In: KÁDÁR Zoltán, LADÁNYI-TURÓCZI Csilla (szerk.). *Isten állatkertje. Válogatás a középkor és a reneszánsz állatleírásaiból*. Budapest, Palimpszeszt: 19–30.
- KABDEBÓ Lóránt 1968. *A pályakezdő Szabó Lőrinc költői világa. Irodalomtudományi Közlemények*, 72. évf. 1. sz.: 49–64. https://epa.oszk.hu/00000/00001/00254/pdf/itk_EPA00001_1968_01_049-064.pdf
- MORRIS, Desmond. 1995. *Az állati jogok szerződése*. Budapest, Gondolat Kiadó.

- RÁCZ János. 2012. *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza, mitológiája*. Budapest, Tinta Kiadó.
- RUSSELL, Nerissa 2012. *Social Zooarchaeology: Humans and Animals in Prehistory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SZABÓ Lőrinc. 1979. *Tücsökzene: Rajzok egy élet tájairól*. Budapest, Magyar Helikon.
- TEMESI Géza. 2019. *Vadvilág*. <https://mek.oszk.hu/22400/22462/html/termeszeto-tarsasag.eoldal.hu/cikkek/vadvilag1/index.html>
- VARGA Zoltán, RÓZSA Lajos, PAPP László, PEREGOVITS László (szerk.). 2021. *Zootaxonómia: Az állatvilág sokfélesége*. Nagykovácsi, Pars Kft.
- VÍGH Éva (szerk.). 2019. *Állatszimbólumtár A–Z*. Budapest, Balassi.